

настанов, залежностей стосовно свого зовнішнього віку відповідно у жінок та чоловіків (Чабан О., 2021).

3. Психологічні ефекти синдрому Доріана Грея, пов'язані з захисними механізмами психіки – ефект самоомани, ефект самозаспокоєння.

Прогресування синдрому Доріана Грея може спровокувати включення захисної поведінки – це, перш за все, заперечення та регресія.

Заперечення може проявлятися у прагненні не помічати ознаки старіння, «молодитися», при нагадуванні про вік – ігнорувати зауваження або попередження. Такі особи намагаються довести всьому світові «А я ще нічого...» та бодай що прагнуть сподобатися «просто так», заради настрою.

Регресію супроводжує інфантилізм у поведінці, який приносить значне полегшення у ситуаціях вибору («фарбувати чи не фарбувати волосся», «схуднути чи набрати вагу» і т. д.). Вибір, зазвичай, робиться випадково – «а, була, не була», «кину монетку» (орел або решка) і т. п. Вдаючись до регресії, особи з синдромом Грея досягають ефекту самозаспокоєння («все буде добре»).

Отже, найбільш поширені психологічні ефекти, пов'язані з проявами синдрому Доріана Грея: парадоксальні ефекти «сміливого боягуза» та «некрасивої красуні»; ефект примари, ефект егоцентризму; ефекти самоомани та самозаспокоєння.

Перспективи подальших досліджень з даного питання вбачаємо в емпіричному вивченні психологічних проявів синдрому Доріана Грея у осіб різного віку та статі.

Дроздов О. Ю.

ДОНОСНИЦТВО ЯК РІЗНОВИД ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ: ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ ТА СУЧАСНІСТЬ

Події російсько-української війни роблять актуальним вивчення соціально-психологічних особливостей суспільств, де підтримуються агресивні війни, масові репресії тощо. Сучасне

російське суспільство є яскравим прикладом такого соціуму. У світових, вітчизняних і навіть окремих російських медіа та соціальних мережах можна зустріти багато прикладів, що ілюструють «епідемію доносів» у сучасній росії. Є дані, що лише за перше півріччя 2022 р. росіяни написали один на одного 145 тисяч доносів. При цьому останні стосувалися не лише осіб, що займали нонконформістську громадянську позицію, але й звичайних «аполітичних» громадян (у т.ч. неповнолітніх), котрі свідомо чи несвідомо виявили критичне ставлення до політичного керівництва та/або державної політики (зокрема, т.зв. «СВО»). Є випадки, коли мами писали доноси на 8-річних однокласниць своєї доньки або на власну доньку після сварки за політичними мотивами. Після цього вже не дивуєшся, коли «стукають» про одяг, квіти або балкони у «ворожих» жовто-блакитних кольорах, або коли студент заявляє на викладача математики, що той замінює символічні латинські літери «Z» та «V» на інші.

Доносництво, безумовно, не є суто російським соціокультурним феноменом. Згадки про нього можна знайти ще у давній світовій історії (найвідомішим прикладом, мабуть, є «повідомлення» Іуди про Ісуса). Донosi існували та існують і в авторитарних/тоталітарних, і у відносно демократичних суспільствах (хоча з різною частотою та ставленням до них). Так, на початку 2000-х рр. німецький соціолог Курт-Вернер Пертнер, описуючи поширення підозрілості у західних суспільствах до представників інших культур (особливо після відомих терактів 11 вересня 2001 р.), запровадив словосполучення «Homo Securitas» («Людина пильна») (Pörtner K.-W., 2004). Згодом цим терміном стали позначати соціально-психологічний тип особистості, свідомість якої побудована на протиставленні «свої-чужі»; що проявляє постійну пильність, підозрілість, закритість і бажання дистанціюватися від усіх «Інших»; для якої безпека стає абсолютною цінністю, і заради якої вона здатна до порушення ряду етичних норм, зокрема до доносів (Патракова А., 2017).

На наш погляд, якщо провести своєрідну «клінічну паралель», то поширення доносництва як соціальної практики є одним із чітких симптомів розвитку соціальної патології.

Історико-психологічний аналіз соціумів сталінського СРСР і нацистської Німеччини (які, без сумніву, є прикладами суспільств, патологічних у моральному й соціально-психологічному значеннях) засвідчує, що їхнім невід'ємним атрибутом було масове доносництво, а автори доносів були одними з основних соціальних типажів тих сумних часів. Історики досі дискутують про масштаби цього явища, але є точки зору, що кількість доносів у ті часи сягала кількох мільйонів у кожній країні.

Існує низка наукових джерел, які аналізують доносництво у часи фашистської диктатури. Прикладом є робота Карола Зауерланда «30 срібняків» (Sauerland K., 2000). Згідно з ним, коли в 1933 р. нацисти прийшли до влади, вони самі були шоковані тією кількістю доносів, з якою зіштовхнулися. Є дані, що навіть А. Гітлер скаржився своєму оточенню, що автори доносів «дезорганізують» роботу органів влади, а 1934 р. було навіть випущено циркуляр, який передбачав *«покласти край доносництву, оскільки це негідно німецького народу та націонал-соціалістичної держави...»*. Коли на початку Другої світової війни керівництво СС запропонувало прийняти закон, що зобов'язував громадян Третього Рейху повідомляти «куди слід» про підозрілих осіб, практично усі державні структури Німеччини виступили проти (!), оскільки це суперечило поширеній тезі про єдність та монолітність німецької держави (*«Один народ, один Рейх, один фюрер!»*). Вважалося, що поширення доносів породжуватиме загальну недовіру та підозрілість, що аж ніяк не узгоджувалося з вищезгаданою «єдністю». Але реальність виявилася іншою і сумнішою – понад 2/3 усіх справ гестапо з розслідування «державної зради», «підбурювальної» та «антинародної» діяльності розпочиналися саме з доносів. Найчастіше це були повідомлення про «наклепницькі висловлювання» відвідувачів пивних. Авторами різних «сигналів» виступали співробітники, сусіди, родичі. Доволі цікавим є той факт, що під час налізу зроблених доносів не було знайдено жодного випадку (!), коли б чоловік доніс на свою дружину (натомість дружини на чоловіків повідомляли). Також була досить мала (порівняно з іншими) кількість доносів сільських мешканців на приходських священиків. А ось на

людей «другого гатунку» (євреїв та інших «неарійців», гомосексуалістів тощо) доносили більш активно.

Цікаві соціодемографічні дані стосовно доносів у Німеччині наводить Ян Рукенбіль (Ruckenbergel J., 2001). Проведений ним аналіз архівів гестапо показав, що лише 18% доносів мали виражену політико-ідеологічну мотивацію, тоді як у 31% мав місце приватний конфлікт (мотивація в інших 51% була не встановлена). Щодо «приватних» мотивів, на першому місці була побутова суперечка (41%); також зустрічалися міжособистісні (34%), робочі/економічні (11%) та сімейні/сексуальні (9%) конфлікти. Середньостатистичний рік народження інформаторів – 1900-й (тобто у період Другої світової війни більшості з них було 39-45 років); жертви доносів, у середньому, були на 6 років старші. Щодо статевих аспектів доносництва, то чоловіки «повідомляли» про чоловіків значно частіше, ніж про жінок (61% випадків проти 10,6%). Водночас, жінки доносили на чоловіків у 16,5% випадках, а на жінок – у 11,9%. Отже, в цілому авторами доносів частіше ставали чоловіки; але жінки непропорційно більше робили сімейних доносів. Варіанти стосунків «інформатор–жертва» були такими: сім'я та друзі – 10%, сусіди – 21%, колеги, підлеглі, начальники – 19%, бізнес-партнери – 9%, інші знайомі – 21%, незнайомці – 19%. Як бачимо, вагомим чинником доносництва була соціальна дистанція (з її збільшенням ризик стати жертвою доносу збільшувався).

Не менш активними були й радянські донощики. Але на відміну від Третього Рейху (де, за всієї поширеності доносів, офіційне ставлення до них було відносно стриманим), у політичній культурі сталінського СРСР автора доносу (сумнозвісного Павла Морозова) було офіційно введено до пантеону «радянських героїв». Для порівняння – 1944 р. така собі бухгалтер Хелена Шверцель особисто від А. Гітлера отримала значну грошову винагороду за те, що видала одного з активістів змови проти фюрера. Німецькі газети повідомили про цю історію, але «народну героїню» з Хелени не зробили...

Фахівці виокремлюють кілька типів доносів, що набули поширення в ті часи в СРСР (Нехамкин В., 2014): 1) професійні (як інструмент соціальної мобільності, метод ліквідації

конкурента в певній організації); 2) побутові (засіб нашкодити сусіду/колезі внаслідок особистого конфлікту/зздрощів); 3) родинні (коли донощик та його жертва були у родинних стосунках); 4) публічні (коли компрометуючу інформацію про окремих людей передавали відкрито, публічно під час різних зборів та засідань; у цьому випадку, порівняно з попередніми, мав місце максимальний ризик для ініціатора). На жаль, внаслідок закритості архівів НКВС-КДБ відкритих статистичних даних щодо частоти та соціодемографічних тенденцій доносів у СРСР досі немає.

Донос є багатобічним феноменом, в якому тісно переплітаються різні особистісні та соціальні аспекти, зокрема: 1) інформаційний – сутність доносу завжди передбачає передачу «куди слід» певних знань про окрему особу або групу; 2) психологічний – автор доносу повинен бути внутрішньо готовим здійснити такий крок, а навколишнє суспільство має якоесь стимулювати це (через відповідну ідеологію, певні дії); 3) етичний – доносництво порушує ряд існуючих етичних і релігійних заповідей, загальнолюдську мораль, отже, авторам доносів вкрай необхідна наявність певних «противаг» (ними можуть бути виправдовуючі уявлення про те, що донос дозволяє запобігти більшому злу, що «мета виправдовує засоби» тощо); 4) мотиваційний – відомо, що причини доносів є доволі різними: жадібність (чим здавна користувалися держави, матеріально нагороджуючи авторів доносів), особистий конфлікт (прагнення усунути конкурента на професійному або особистому «фронті»), відверте бажання «допомогти державі», страх покарання за «недонесення» (що активно практикується у тоталітарних країнах) тощо; 5) родинний – у випадках, коли донос стосується найближчих родичів автора (фактично, це є різновидом попереднього етичного аспекту доносу – його авторові необхідно мати певну ієрархію цінностей, які виправдовують його вчинок, ставлячи інтереси держави вище, ніж родинно-сімейні «нюанси») (Нехамкин В., 2014).

Загалом, частина сучасних фахівців пропонує дві теоретичні моделі мотивації практики доносництва (Bergemann P., 2017). Перша – модель «примушення» (*coercion model*) – пояснює доноси політикою держави, яка за допомогою

різноманітних стимулів «змушує» своїх громадян до таких вчинків. Зазвичай, така «стимуляція» має негативний характер. Прикладом є існування у законодавстві російської імперії та СРСР норм, які передбачали кримінальну відповідальність за неповідомлення (недоносництво) про певні (як правило, тяжкі) злочини – проти монарха, державну зраду, змову тощо. Іноді держава пропонує потенційним інформаторам ще й «позитивну стимуляцію» (грошові винагороди). Отже, основний акцент тут зроблено на зовнішніх (соціальних) стимулах, які прямо чи побічно, сприяють поширенню доносництва у соціумі. Друга модель – умовно «волонтерська» (*volunteer model*), основний акцент робить на внутрішніх (особистісних) чинниках. Автор доносу виступає тут активним суб'єктом, ініціатором процесу доносництва, адже керується передусім власними мотивами (помста, ідеологічні переконання, бажання «допомогти» державі в її «захисті», «боротьбі з ворогами» тощо). Тут державна політика не передбачає прямої стимуляції донощиків (і вона, в принципі, не завжди й потрібна, адже там працює потужна внутрішня мотивація). Можна помітити, що усі вищезгадані чинники доносництва дуже схожі з мотивами, описаними у другий половині ХХ ст. фахівцями США у моделі «МІСЕ» («Money/гроші», «Ideology/ідеологія», «Coercion/змушування-шантаж» та «Egoism/егоїзм»), котра пояснювала мотивацію державної зради.

Цікавими уявляються результати дослідження О. Смирнова та його колег, які за допомогою спеціалізованої комп'ютеризованої психографологічної методики (програми) вивчали психологічні особливості авторів письмових доносів, зроблених у росії та СРСР у період 1826-1988 рр. (Смирнов А., 2020). Було виявлено, що в групі «інформаторів», на відміну від «нормативної» (контрольної) групи, були більш виражені такі характеристики: соціальна розкутість поведінки, схильність до порушення соціальних норм, егоїзм, особистісна нестійкість, підпорядкованість поведінки, емоційність, імпульсивність, конфліктність, корупційність, а також (що доволі цікаво) – опозиційність і неблагонадійність (!?). Ще цікавішим було те, що за рядом соціально-позитивних рис «інформанти» мали вищі значення, ніж «нормативна» група – соціальна продуктивність,

соціальна спрямованість, альтруїстичність (!?), прагматизм, прагнення до позитивного соціального статусу, соціальна активність, креативність. Імовірно, такий «мікс» характеристик пояснюється дуже широким історичним діапазоном вивчених документів (адже в різні епохи мали місце різні типи доносів і донощиків).

У соціально- та політико-психологічному сенсі інтерес викликає група добровільних та регулярних донощиків, які керуються умовно «альтруїстичними» мотивами. І тут, крім історичних прикладів темних часів ХХ ст., на жаль можна (і треба) згадати й сучасних «героїв» із сусідньої країни. Так, одним із найактивніших в цьому значенні «пильних громадян» є раніше маловідомий громадський активіст Віталій Бородін (колишній міліціонер та бізнесмен), що «прославився» численними публічними проханнями «перевірити» або «притягти до відповідальності» низку відомих російських співаків і артистів (А. Пугачову, Л. Ахеджакову, В. Меладзе та ін.). Інша російська громадянка (під псевдонімом «Ксенія Кротова») за перший рік війни в Україні надіслала в електронному вигляді 764 доноси в різні органи влади (а станом на квітень 2023 р. їхня кількість досягла 922). При цьому сама себе вона визначає як «професійний неоплачуваний донощик». Мабуть, найцікавішою є суб'єктивна мотивація поведінки даної громадянки – з її власних слів, вона не хоче, щоб у випадку програшу росії у війні їй особисто довелося виплачувати репарації Україні. Але, враховуючи один факт з її сімейної історії, про який вона заявила в одному з інтерв'ю (батько «К.К.» також свого часу писав доноси в «органи»), її поведінка постає цілком логічною.

Особливістю цих та інших подібних доносів є їхній публічний характер (на відміну від більшості подібних вчинків сталінських і гітлерівських часів). І справа тут не лише у розвитку інтернету та соціальних мереж. Антрополог О. Архіпова зазначає, що в сучасному російському суспільстві відбувається своєрідний «семантичний зсув» – поняття «донос» для багатьох втрачає негативне значення, починає ототожнюватися зі скаргою, яка є нормальною для клієнт-орієнтованої культури. Отже, автор доносу відчуває себе не

«стукачем», а занепокоєним «клієнтом», який керується почуттям власної правоти. Поширенню доносів також сприяє те, що російське суспільство має традиційно низький рівень емпатії, особливо до тих, хто не входить до найближчого кола, вважається «чужим». Відповідно, громадяни, що критикують війну та власну країну, часто сприймаються як «чужі» з усіма наступними наслідками.

На нашу думку, особливістю поширення доносництва в сучасній росії є те, що це явище навряд чи можна пояснити лише спираючись на одну з раніше згаданих («примушування» та «волонтерську») моделей. Швидше, тут має місце системне поєднання ряду зовнішніх і внутрішніх чинників. З одного боку, путінська політика, без сумніву, стимулює поширення «сигналів» від «пильних/свідомих» громадян. Цьому об'єктивно сприяють російсько-українська війна, загострення стосунків з країнами Заходу, що супроводжується відповідним офіційним «чорно-білим» дискурсом, постійним акцентуванням уваги на різних «ворогах». Поряд із тим, при всій природній відразі до путінського режиму, все ж таки слід визнати, що останній дещо «не дотягує» до ряду репресивних практик сталінського СРСР, зокрема щодо використання покарання за недоносництво. А тому значущою в такій ситуації стає і внутрішня мотивація: зайвий раз засвідчити владі свою лояльність (хоча прожити в сучасній росії можна й без цього, варто не відкривати зайвий раз рота) або привернути до себе суспільну увагу, або відчуті себе «свідомим» громадянином, котрий цілком «адекватно» дбає про державну/особисту безпеку, або просто розв'язати власні емоційні проблеми тощо. Отже, є підстави розглядати існуючу в сучасній росії «епідемію доносів» крізь призму поширення типу «Homo Securitas».

Таким чином, доносництво можна розглядати як специфічну форму полімотивованої агресивної політичної поведінки, сутність якої полягає в таємному або публічному наданні офіційним інституціям інформації (реальної, викривленої чи фейкової), що компрометує певних осіб/групи у політико-правовому контексті. Крім уже існуючих типів доносів, вважаємо за доцільне виокремити два основні психологічні типи. Перший – пов'язаний із порушенням

автором доносу відносин довіри з іншою (знайомою) особою, отже, фактично – це прояв зради, яка у свідомості донощика виправдана тими чи іншими міркуваннями. Другий тип передбачає доноси на незнайомих осіб, з якими довіри як такої не існувало; отже, такий вчинок в принципі не сприймається донощиком як якась зрада, порушення моральних норм, а уявляється цілком нормальною реакцією, «громадянською активністю», що спрямована на забезпечення безпеки, справедливості тощо.

Теоретично можна виокремити різні мотиви доносів – корисливі (матеріальні, кар'єрні), «ідейні», емоційні, ситуативні тощо. Водночас, визначення мотивації конкретних доносів на практиці ускладнюється тим, що по-перше, різні мотиви іноді можуть поєднуватися; по-друге, у ряді випадків справжні мотиви можуть мати неочевидний і глибинний характер. Так, частина «ідейних» донощиків насправді може керуватися бажанням розв'язати власні конфлікти, підвищити самооцінку, отримати відчуття влади над іншими, надати осмисленості власному буттю тощо. Загалом, усі варіанти мотивації доносів зводяться до двох основних факторів – зовнішні (соціальні) та внутрішні (особистісні). Масове поширення доносництва передбачає системне поєднання ряду особистісних характеристик (рис, мотивів) авторів доносів із соціально-психологічними особливостями суспільства (рівень толерантності, поширеність масових ворожих настроїв до певних соціальних груп, рівень сприяння доносів з боку державної влади). Відповідно, рівень доносництва у державі можна вважати одним із маркерів-«індикаторів» поширення соціальної патології морального та/або соціально-психологічного характеру.